

О. А. ПИРІГ (Київ)

Місце грошової реформи 1922—1924 рр. у здійсненні нової економічної політики

Після 1991 р. ні в українській, ні в російській історіографії не з'явилося серйозних праць, присвячених новій економічній політиці. Раніше надзвичайно популярна серед істориків і економістів проблема непу поступово стає "білою плямою". Адже не можна задовольнятися досягненнями радянської історіографії у висвітленні нової економічної політики.

Серед економічних здобутків першої половини 20-х рр. особливу увагу привертає грошова реформа 1922—1924 рр. Блискуче проведена економістами і фінансистами дореволюційної школи, вона закріпила нові, ринкові засади взаємовідносин між націоналізованими "командними висотами" радянської економіки і багатомільйонними селянськими масами. Грошова реформа допомогла швидше відбудувати зруйноване багаторічними війнами народне господарство, її теоретичний арсенал зберігає своє значення і в наші часи, тому що в пострадянських державах відбувається важкий перехід від директивної до ринкової економіки.

Найбільша кількість праць з проблем грошової реформи 1922—1924 рр. було видано в першій половині 20-х років, тобто по "гарячих слідах". У працях Л. Юровського¹ і Г. Сокольнікова² розкриваються причини, засади грошової реформи, питання практичної її реалізації. Саме вони найбільш об'єктивно відбивають пошуки оптимальних шляхів стабілізації грошової системи. Однак в цих працях не порушувалися питання грошової політики правлячої партії.

В радянській історіографії, присвяченій непу, основна увага зосереджувалася на двох аспектах фінансової політики: відмові більшовиків від грошового обігу "при соціалізмі" й заміні його прямим продуктообміном та грошовій реформі 1922—1924 рр. І перша ідея, що була зафіксована у другій програмі РКП(б), і друга, яка була реалізована в період непу, оцінювались істориками як нове слово в теорії і практиці "соціалістичного будівництва". Поза увагою дослідників залишилися питання теорії грошей, причин нехтування більшовиками надбань світової економічної

думки щодо грошей. Порушувався принцип історизму при розгляді історії розробки грошової реформи, що привело до перебільшення ролі Г. Я. Сокольнікова у підготовці та проведенні грошової реформи.

В умовах реформування економіки незалежної України на ринкових засадах з'явилися праці, автори яких з нових методологічних позицій розглядають історію грошей, у тому числі й історію грошової реформи 1922—1924 рр. Помітне місце серед таких досліджень займає колективна праця "Гроші в Україні" ³. У цьому фундаментальному виданні представлена історія грошей від їх виникнення до сьогодення. Автори, використовуючи широке коло джерел та спеціальної літератури, розкривають також причини грошової реформи першої половини 20-х років, послідовність її реалізації. На наш погляд, цій праці притаманний описовий характер, бракує наукового аналізу, грошова реформа розглядається у відриві від загальних економічних проблем Союзу й УСРР.

Привертає увагу також стаття Т. І. Дерев'янкіна та Р. Д. Толстого "З історії введення стійкої валюти в країні на початку 20-х рр." ⁴. Автори в хронологічній послідовності розкривають невдалі спроби радянської влади стабілізувати грошову систему на основі запровадження товарного, а потім золотого карбованця, показують, як у керівників правлячої партії формувалося розуміння необхідності радикальної грошової реформи. Особливістю статті є те, що в ній чи не вперше в історіографії грошової реформи 1922—1924 рр. аналізуються її причини і хід у зв'язку з проблемами внутрішнього ринку, станом його інфраструктури. Разом з тим грошова реформа розглядається як суто економічне явище. Питань її місця в економічній політиці більшовиків автори не торкалися.

Історія грошової реформи першої половини 20-х років тією чи іншою мірою знайшла своє висвітлення у працях економістів О. Гриценко "Гроші та грошово-кредитна політика" ⁵, В. З. Черняк "Гроші" ⁶, І. Березіна "Коротка історія економічного розвитку" ⁷. Автори цих досліджень не ставили за мету глибоке розкриття державної грошової політики, тож і висвітлення реформи поверхове. Це й обумовлює необхідність розгляду грошової політики державної партії в контексті ринкових відносин 20-х років.

На час проведення грошової реформи 1922—1924 рр. припадає зміна державного статусу радянської України: незалежна республіка стала союзною. Досить дивний, на перший погляд, конгломерат незалежних держав, які не мали офіційної спільної назви, перетворився на єдину багатонаціональну державу — Радянський Союз. Насправді, однак, країна без назви була і залишалася після проголошення СРСР централізованим утворенням з державною владою диктаторського типу. Найбільш централізованою, зрозуміла річ, була структура фінансових органів та органів державної безпеки. Будь-яких особливостей у проведенні реформи 1922—1924 рр. в Україні не могло існувати за означенням.

У 20-ті роки ХХ ст. проблема грошового обігу на світовому ринку набула особливої актуальності. Це було пов'язано насамперед з економічними наслідками Першої світової війни. З усіх держав, які воювали, лише США та Японія збільшили за роки війни своє національне багатство — відповідно, — на 40 та 25 %. США за рахунок продажу зброї зосередили у себе близько половини світових запасів золота⁸. Світовий золотий ринок було повністю зруйновано.

На той час рівень розвитку теорії грошей дозволив виробити політику, яка рахувалася б з об'єктивними закономірностями світового грошового обігу. Гроші розглядають як засіб обігу, міра вартості та засіб нагромадження. Утворення світового ринку привело до виникнення всесвітніх

грошей, які стали еквівалентом золота. Вчені опрацювали методи дослідження взаємозв'язку і взаємовпливу грошей, виробництва, цін, внутрішнього ринку в цілому та зовнішньої торгівлі. Було доведено, що кількість грошей повинна відповідати кількості товарів, виготовлених у країні. Штучне зменшення грошей в обігу призводило до зниження купівельної спроможності населення і спаду виробництва, а збільшення грошей в обігу — до зростання цін, інфляції.

З метою нормалізації світового грошового обігу Ліга Націй у 1920 р. провела міжнародну фінансову конференцію, на якій розглядалися шляхи і методи подолання емісії, що набула поширення в багатьох країнах у роки Першої світової війни. Через рік Ліга Націй доручила професору Касселю проаналізувати стан світового грошового обігу. Цей аналіз показав, що основним засобом подолання грошової емісії більшість країн вважала дефляцію. Процес дефляції диктував зниження цін і заробітної плати, обмеження кредиту за рахунок введення надто високого банківського відсотка. Це мало привести до падіння купівельної спроможності населення і завдяки цьому — зростання вартості грошей. Дефляція повинна була допомогти реалізувати популярну на той час ідею, що нормальні економічні умови можна створити, коли повернутися до довоєнного рівня цін.

Кассель довів, що дефляція у США, Англії боляче вдарила по виробництву, оскільки зробила його збитковим. Крім того, процес дефляції в деяких країнах розпочався тоді, коли в інших ще не було припинено процес емісії. Це призвело до розбалансування міжнародної валютної системи і порушення усталеності міжнародних розрахунків. Саму ідею повернення до довоєнного рівня цін Кассель вважав неприйнятною⁹.

Висновки Касселя були відомі як фахівцям у галузі грошового обігу, так і керівникам Наркомфіну РСФРР. Останні ознайомили з цими висновками фінансове відомство УСРР. Отже, працівники керівних фінансових органів України були знайомі з проблемами світового грошового обігу і запропонованими рішеннями. В Росії і в Україні погляди Касселя на роль грошей у ринковому господарстві, методи корегування грошового обігу поділяли вчені-економісти, що належали до дореволюційної школи політекономії — Л. Юровський, Н. Кутлер та ін. Ця школа володіла могутнім інтелектуальним потенціалом, який могла використати державна партія для вирішення економічних проблем.

На початку 20-х років грошова система РСФРР та УСРР була розбалансованою. Інфляція, що набула поширення в роки Першої світової війни, переросла у гіперінфляцію. Реальна вартість 100 тис. крб. дорівнювала вартості однієї довоєнної копійки¹⁰. В обігу знаходилися золоті монети царського карбу, "керенки" Тимчасового уряду, гроші УНР, гетьманської Української держави, радянські грошові знаки, гроші місцевих і приватних випусків. Водночас у розрахунках використовувалась іноземна валюта. За підрахунками Р. Й. Тхоржевського, на території України в обігу знаходилися гроші та їх сурогати близько 7 тис. найменувань¹¹.

Наркомат фінансів УСРР був об'єднаний з аналогічним комісаріатом Росії. Вищим фінансовим органом республіки було Управління уповноваженого народного комісара фінансів РСФРР при Раднаркомі УСРР. Договір між Україною та РСФРР від 28 грудня 1920 р. і постанова РНК УСРР від 25 січня 1921 р. у загальних рисах визначили взаємовідносини країн у сфері фінансів, а також порядок призначення і затвердження уповноваженого Наркомфіну Росії при РНК УСРР, не зачіпаючи взаємовідносини фінансових апаратів. Угода між Народним комісаріатом фінансів РСФРР та його уповноваженим в Україні стала основою будівництва фінансового апарату УСРР. Вона визначила, по-перше, відносини НКФ і уповноваже-

ного та місцевих фінансових органів. По-друге, дозволила Народному комісаріату фінансів України самостійно складати бюджет по необ'єднаних наркоматах. По-третє, складати місцевий бюджет. Було також затверджено положення про взаємовідносини уповноваженого НКФ Росії при РНК УСРР з Наркомфіном РСФРР ¹².

Уповноважений НКФ РСФРР розглядався як представник НКФ Росії на території України. Народний комісаріат фінансів Росії реалізовував фінансову політику державної партії через уповноваженого. Останній складав держбюджет України і подавав на розгляд законодавчого органу. Через нього і за його візою затверджувалися прибуткові та витратні кошториси об'єднаних комісаріатів. Уповноважений також контролював рух грошових ресурсів. Він брав безпосередню участь у нормалізації грошового обігу на території України. В управлінні уповноваженого існували бюджетний, податковий, валютний підрозділи та управління місцевими бюджетами, управління справами ¹³. Структура губфінвідділів у різних регіонах України на початку 20-х рр. була неоднаковою. З метою її уніфікації було запропоновано у складі губфінвідділів виокремити управління справами, розрахунково-операційний відділ, відділи прямих і непрямих податків ¹⁴. Директиви уповноваженого НКФ РСФРР були обов'язковими для місцевих фінансових органів. Вся фінансова політика, зокрема грошова, визначалась у Москві.

Керівним органам КП(б)У відводилася роль провідників рішень РКП(б). Усі проблеми грошового обігу, що виникали в УСРР (невчасне надходження розрахункових знаків, а потім і червінців, дефіцит валюти для операцій Укрзовнішторгу, розмінна криза), розглядалися на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, але вирішувались у Москві.

З переходом до непу було скасовано обмеження грошового обігу. Згідно з постановою Раднаркому УСРР від 19 липня 1921 р. громадянам надавалося право мати на руках, переказувати, вносити на поточні рахунки будь-які суми грошей, що не могли бути ні заарештовані, ні конфісковані без рішення судових органів ¹⁵. Це певною мірою знімало з власників грошей почуття страху, пов'язаного з можливою їх втратою. Водночас Наркомфіну пропонувалося розгорнути мережу своїх кас з метою розвитку внескових операцій і залучення у грошовий обіг приватного капіталу. Радзнаки в Україну надходили із запізненням, нерегулярно, що викликало політичні ускладнення ¹⁶. Вони швидко втрачали свою купівельну силу, що змушувало господарників обертати їх у товар, хоча він був їм непотрібний. За свідченням Л. Н. Юровського, господарські підприємства "перетворились у якісь універсальні магазини, що зберігали на своїх складах все що завгодно, аби не тримати у касі падаючих радзнаків" ¹⁷.

Оздоровлення фінансів було визнано першочерговою справою тільки восени 1921 р. 10 жовтня 1921 р. ВЦВК прийняв декрет "Про заходи щодо впорядкування фінансового господарства". У ньому запроваджувався поширений серед партійців-господарників погляд на фінанси як віджите явище ¹⁸. Господарські органи зобов'язувалися згідно з цим декретом вжити заходів до збільшення державних доходів і здійснення політики найсуворішої ощадливості у витраті коштів, щоб максимально скоротити емісію радзнаків ¹⁹. Дія декрету автоматично поширювалася на Україну, а 4 січня 1922 р. його текст був продубльований постановою ВУЦВК під цією ж назвою ²⁰.

12 жовтня 1921 р. було започатковано Державний банк. Він мав налагодити грошовий обіг, сприяти розвитку народного господарства, оволодіти внутрішнім ринком і торговельним оборотом. Тоді ж В. І. Ленін відправив повпредом у Берлін М. М. Крестінського, який з 1918 р. працю-

вав наркомом фінансів, аніскільки в них не розбираючись. Фактичним керівником фінансового відомства на посаді заступника наркома фінансів став Г. Я. Сокольніков.

Оздоровлення грошової системи останній намагався домогтися регулюванням системи грошового обігу і розробкою засад грошової реформи. Заходи правлячої партії щодо впорядкування грошового обігу характеризувалися непослідовністю. Для подолання дефіциту бюджету М. М. Крестінський не знайшов іншого шляху, ніж емісія. Декретом Раднаркому РСФРР від 11 червня 1921 р. було започатковано проведення емісій і в умовах непу. Спочатку було випущено розрахункові знаки номіналом 100, 250, 500, 1000, 5000 та 10 000 крб. Через місяць РНК РСФРР санкціонувала проведення ще однієї емісії. У грошовий обіг було випущено радзнаки вартістю у 25 000, 50 000 і 100 000 крб. Тоді ж було випущено в обіг термінові безвідсоткові зобов'язання РСФРР вартістю 1,5 та 10 млн. крб.²¹ Випуск грошей великого номіналу свідчить про високі темпи інфляційних процесів.

Інфляція, що поглиблювалася, не дозволяла здійснювати точні кошторисні розрахунки на тривалий час. Тому було зроблено спробу запровадити умовну грошову одиницю — довоєнний карбованець з переведенням у неї радзнаків. Майже рік (листопад 1921 — листопад 1922 р.) розрахунки проводились у довоєнних карбованцях. Практика довела неефективність такої системи. З листопада 1922 р. використовувалася інша умовна грошова одиниця — золотий карбованець. Почали публікуватись офіційні курси золотого карбованця та іноземних валют. Але й це не врятувало радзнак.

XI Всеросійська конференція РКП(б) (грудень 1921 р.) як одне з основних завдань по відбудові господарства назвала "відновлення грошового обігу на металічній основі (золото), першим кроком до якого є неухильне проведення плану обмеження випуску паперових грошей"²². IX Всеросійський з'їзд рад конкретизував завдання щодо скорочення емісії, вказавши один з вірогідних її шляхів — систематичне проведення податкової політики й платності господарських послуг. Водночас йшли пошуки можливостей вилучення з обігу надлишкової кількості грошових знаків. Однак інфляція розвивалася такими темпами, що впоратися з господарськими проблемами влада могла лише знову запустивши друкарський верстат. А державна партія на XI своєму з'їзді висувала завдання "припинення знецінення грошових знаків", "відновлення золотого забезпечення грошей"²³.

Прагнучи їх реалізувати, влада провела дві деномінації — у листопаді 1921 р. та у грудні 1922 р. З вересня 1921 р. по 1 червня 1922 р. було випущено 21 050 млн. у знаках 1922 р.²⁴ Один карбованець нового грошового знака дорівнював 10 000 крб. кредитних білетів і розрахункових знаків усіх попередніх випусків²⁵. Обміну підлягали кредитні білети зразка 1918 р., розрахункові знаки зразків 1919, 1920 та 1921 рр. і безвідсоткові термінові зобов'язання РСФРР випуску 1921 р.²⁶

Нові знаки було випущено вартістю 50 коп., 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 250, 500, 1000 крб. Однак скоро стало очевидним, що для розрахунків потрібні грошові знаки більшої вартості. У липні 1922 р. в обіг було випущено гроші вартістю 5 та 10 тис. крб.²⁷ Для організації обміну старих розрахункових знаків створювався спеціальний обмінний фонд грошей зразка 1922 р. Оскільки існувала можливість використання нових грошових знаків як оборотні кошти касових установ, Наркомфін акцентував увагу на необхідності використання грошових знаків 1922 р. за призначенням²⁸. З липня 1922 р. усі каси уповнаркомфіну та Всеукраїнської контори Держбанку

припинили видачу грошових і розрахункових знаків, випущених в обіг до 1922 р. У процесі обміну Наркомфін вилучив з обігу 55 трильйонів крб. усіх попередніх випусків ²⁹.

У травні 1922 р. на допомогу Г. Я. Сокольнікову з України було викликано в Москву і призначено на посаду заступника наркома фінансів талановитого господарника М. К. Владимірова. На посаду наркома фінансів восени 1922 р. було призначено Г. Сокольнікова. Саме вони залучили до роботи в Наркоматі багатьох видатних фінансистів з числа дореволюційних спеціалістів, які опрацювали засади грошової реформи.

Спробою обмеження і скорочення емісій було введення безгрошових взаємних розрахунків для усіх центральних урядових установ, державних промислових, торговельних і комунальних підприємств та установ. У Всеукраїнській конторі Держбанку було створено відділ взаємних розрахунків. Ці заходи запроваджувалися навімання, про що свідчить останній пункт постанови УЕР від 21 серпня 1922 р., в якому пропонувалось уповнаркомфіну розробити звернення до фінорганів, установ і підприємств з метою з'ясування ефективності безгрошових розрахунків.

Незважаючи на неодноразовий випуск грошей, їх постійно не вистачало. У складній ситуації опинилась УСРР, оскільки радзнаки друкувались у Москві і надходили в Україну нерегулярно, в обмеженій кількості. Відсутність готівки зв'язувала руки господарським органам. Не випадково питання про своєчасне надходження грошей в Україну неодноразово порушувалося на рівні ЦК КП(б)У. Особливо гостро відчувався дефіцит радзнаків у губернських центрах, портах, селах України. Місцеві органи влади часто вдавалися до нецільового використання радзнаків, що вважалося порушенням фінансової дисципліни. Ця практика набула такого поширення, що Раднарком відреагував постановою, яка забороняла розбронювання місцевими органами грошових знаків ³⁰. За порушення цієї постанови винних мали притягнути до суду ревтрибуналу. Однак потреба у грошах була такою великою, що перспектива покарання не зупиняла місцеві органи влади. Розбронювання грошових знаків губвиконкомками, губекономрадами та іншими місцевими органами стало системою. Тож ВУЦВК продублював постанову Раднаркому про заборону розбронювання радзнаків на місцях ³¹.

Постановою від 24 жовтня 1921 р. РНК УСРР заборонила приватним особам, організаціям та установам, за винятком органів Наркомфін, купівлю у приватних осіб і громадських організацій золота, платини й іноземної валюти ³². Цим самим підривалися основи чорного ринку. В грудні 1921 р. Раднарком України уточнив: монопольне право купівлі і продажу на території УСРР іноземної валюти та дорогоцінних металів у зливках

і монетах надавалося Всеукраїнській конторі Держбанку та її відділенням ³³. Офіційний курс на дорогоцінні метали й іноземну валюту встановлював Держбанк.

Вивіз благородних металів і дорогоцінних каменів дозволявся не більш як на 50 крб. золотом по курсу Держбанку на кожну особу. Крім того, можна було вивезти один золотий або срібний годинник, одну весільну обручку, а також один фунт виробів із срібла ³⁴. Нормалізації грошового обігу сприяла заборона тримати у касах державних підприємств, об'єднань та установ грошей більше, ніж це потрібно для виплати заробітної плати і довше, ніж один місяць. Після цього терміну усю готівку треба було здати у касу уповнаркомфін. Восени 1922 р. було дозволено ввіз з-за кордону виробів з благородних металів з дорогоцінним камінням і без нього у кількості, необхідній для власного використання. Монети і валюта на суму більш як 500 крб. золотом підлягали обов'язковій здачі у митні

установи для внесення на поточний рахунок у Держбанк з наступним одержанням у тій же валюті³⁵.

У травні 1923 р. було дозволено установи по купівлі-продажу золота і срібла у зливках, іноземної валюти, а також операції з чеками і векселями, виписаними в іноземній валюті. Вони мали здійснюватись або на фондовій біржі, або через кредитні установи, які мали право на здійснення валютних операцій. Якщо державне чи кооперативне підприємство або установа не є членом фондової біржі, або фондового відділу товарної біржі, вони повинні були одержати дозвіл особливої валютної наради при уповноваженому НКФ на кожну таку операцію. ВУЦВК зобов'язував такі підприємства й установи, а також приватних осіб тримати валюту на поточному рахунку Всеукраїнської контори Держбанку. Усі члени та постійні відвідувачі фондових бірж і фондових відділів товарних бірж мали щомісяця подавати відомості про свої валютні операції особливої валютній нараді. Таку ж інформацію подавали й державні та кооперативні підприємства, приватні особи, що мали дозвіл на зовнішньоторговельну діяльність. Отже, постанова ВУЦВКу встановлювала всеохоплюючий контроль держави над валютними операціями, як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Водночас із заходами по нормалізації грошового обігу йшла розробка засад реформи. В історію вона ввійшла під назвою "реформа Сокольников". Деякі автори намагаються заслугу у проведенні грошової реформи 1922—1924 рр. приписати лише наркомфіну Г. Я. Сокольникову³⁶. Не зменшуючи ролі останнього у підготовці і проведенні реформи, слід пам'ятати, що її основи є результатом колективного розуму і праці багатьох людей — учених, фінансистів, керівників фінансових органів, промисловців і підприємців у галузі торгівлі.

В історико-економічній літературі є дві точки зору щодо її підготовки. Перша розкрита у працях відомого російського економіста В. Ю. Маневича³⁷, який стверджує, що "з перших днів радянської влади В. І. Ленін, партія більшовиків прагнули упорядкувати грошовий обіг, налагодити кредитування та фінансування народного господарства, побудувати централізовану систему ціноутворення". В. Ю. Маневич також наголошує, що грошова реформа готувалася ще у 1918 р. Такої ж думки дотримується й Р. Й. Тхоржевський³⁸.

Ю. Голанд у статті "Фінансова стабілізація і вихід з кризи" доводить, що "характерною рисою політики "воєнного комунізму", яка проводилась у 1918—1920 рр., був курс на ліквідацію грошового обігу"³⁹. Наведемо кілька фактів. Прийшовши до влади у жовтні 1917 р., більшовики успадкували розхитану фінансову систему. НКФ РСФРР визнавав, що "в перші роки після Жовтневої революції при замерзлій промисловій діяльності, при порушеному товарообігу і повній ізоляції від економічного зв'язку з закордонними ринками уряд змушений був максимально звертатися до допомоги друкарського верстата"⁴⁰. Першим кроком у цьому напрямі була емісія грошей, підготовлена ще Тимчасовим урядом. Перші радянські гроші — радзнаки — з'явилися в обігу у березні 1919 р. Водночас з емісією радзнаків державна партія проводила політику обмеження грошового обігу, заборонивши вільну торгівлю, запровадивши натуралізацію заробітної плати, ліквідувавши комунальні платежі тощо. Отже, В. І. Ленін, правляча партія у 1918 р. готувалися до ліквідації існуючої грошової системи й аж ніяк не ставили за мету створення стійкої радянської грошової одиниці. Визнання необхідності оздоровлення грошової системи прийшло значно пізніше.

Першим, хто запропонував конкретний шлях реформування грошового обігу, був Н. Кутлер. Навесні 1921 р. він запропонував ввести в обіг

золоту монету, одночасно припинивши емісію паперових грошей. А для подолання дефіциту бюджету було запропоновано замінити натуральний податок грошовим. Однак його ідеї щодо оздоровлення грошової системи не знайшли підтримки.

В Інституті економічних досліджень НКФ РСФРР обговорювався й інший проект стабілізації грошового обігу. Його автор — В. Тарновський — запропонував ввести в обіг банкноти, які б розмінювалися на золото. Паперові радзнаки і банкноти, забезпечені золотом, мали б знаходитися в обігу паралельно. Ця пропозиція теж не була реалізована.

Питання про заходи щодо врегулювання грошового обігу обговорювалося на великій нараді, організованій Держбанком у листопаді 1921 р. Більшість її учасників (в роботі наради брали участь, крім керівників Наркомфіну і Держбанку, науковці, промисловці і фінансисти) визнала, що вирішити проблему стабілізації грошової системи можна лише на основі відбудови економіки в цілому⁴¹. Пошуки засобів оздоровлення грошової системи тривали.

Проте життя, зокрема, зростання цін на продукти харчування, використання золота для закупівлі продовольства на зовнішньому ринку диктували необхідність якнайшвидшого вирішення питання врегулювання грошового обігу. 25 червня 1922 р. заступник голови Раднаркому О. Риков підписав декрет про надання Держбанку права випуску банківських білетів — червінців. Для проведення грошової реформи було створено мінімальний стабілізаційний фонд у вигляді валютних ресурсів. До 1 січня 1923 р. золотий та інвалютний запас Держбанку становив 15 млн крб.⁴² Перші радянські червінці були випущені в обіг наприкінці 1922 р. На чверть вони були забезпечені золотом, а на три чверті — короткотерміновими зобов'язаннями та високоліквідними товарами. Один червінець дорівнював 10 крб. золотом дореволюційного карбування.

Декретом Раднаркому РСФРР від 15 липня 1922 р. Держбанку надавалося право випустити в обіг банківські білети у 10, 25, 50 та 100 червінців. Однак цей декрет не було реалізовано. Основна причина полягала в тому, що 10 червінців дорівнювали приблизно сумі десяти середньомісячних зарплат. Користуватися такою грошовою одиницею у повсякденному житті було неможливо. Тоді ж було прийнято рішення про емісію грошових знаків зразка 1923 р. Один карбованець зразка 1923 р. дорівнював 100 крб. зразка 1922 р.⁴³ Це була друга деномінація радзнаків. Всі розрахунки з 1 січня 1923 р. проводились у нових радзнаках. Як бачимо, в обігу знаходились і червінці, і радзнаки, тобто по суті була реалізована ідея В. Тарновського про паралельні грошові знаки.

Система двох валют — червінців і радзнаків — розглядалась як тимчасова, розрахована на перехідний період до встановлення стійкої валюти. Г. Я. Сокольников писав: "Грошовий обіг у перехідну епоху є... ланкою, яка пов'язує внутрішній і зовнішній ринки. Нормальний розвиток зовнішньої торгівлі вимагає стійкого співвідношення між грошима внутрішнього обігу і грошима світового ринку. Оскільки грошима світового ринку є золото, з цього випливає необхідність стійкого курсу внутрішньої валюти щодо золота"⁴⁴. Зрозуміло, що, незважаючи на паралельний обіг червінця і радзнаків, червінці викликали більшу довіру. Підприємства, приватні особи, розуміючи неминучість нових емісій радзнаків, намагалися свої кошти перевести у червінці. Це привело до зростання попиту і курсу червінця, вираженого в карбованцях. Призначення ж грошових одиниць було різним. Радзнаки випускалися для покриття бюджетного дефіциту, а червінці мали забезпечити нормальний господарський обіг. З 15 лютого 1924 р. емісія старих грошових знаків — радзнаків — була завершена, і починається поступовий обмін тих, що були в обігу, на червінці.

Операції по викупу радзнаків в Україні розпочалися 10 травня 1924 р. Дефіцит червінців відчувався у Запоріжжі, на Поділлі, Волині, Харківщині та в інших великих містах України, де й до реформи в обігу в основному знаходилася золота і срібна монета старого карбу. Нестача червінців призвела до підвищення цін на золото і срібло, що свідчило про недовіру населення до радянської валюти. Для ліквідації кризи було заборонено приймати золоту і срібну монету старого карбу як платіжний засіб по єдиному сільськогосподарському податку та як засіб платежу за облігації селянського займу, заборонено хлібозаготовчу скупку таких монет. Такі заходи стабілізували становище грошового ринку.

Оскільки до 1924 р. в обігу була лише валюта у великих купюрах, то відразу ж виник розмінний голод, який внаслідок зростання випуску червінців загострювався. До того ж обмін проводився у великих торговельних центрах. Політбюро ЦК КП(б)У констатувало, що валюта залишається в губернських містах, не доходячи до округів ⁴⁵.

В селі ж, навіть, у 1924 р. розмінати гроші було важко. Це викликало у селян незадоволення. Дефіцит розмінної валюти позначився на торгівлі й роботі транспорту. Тому вживалися заходи по збільшенню випуску дрібних купюр, їх нагромадженню для забезпечення нормальної роботи великих ярмарків, в першу чергу Контрактового.

М. Глейзер розповідає, що коли в селі Григоріополі Одеської губернії у березні 1924 р. з'явився перший радянський гривеник, то його щасливий власник став показувати цю монету в базарний день на торговельному майдані села. За власником гривеника ходили ватагою більшою, ніж за ведмедем, якого незадовго до цього водили селом ⁴⁶.

Наркомфін СРСР шукав шляхи подолання розмінної кризи. На тримісню роботу було переведено Ленінградський Монетний двір, запропоновано карбувати срібну і мідну монету в Одесі на штампувальних підприємствах, що входили до об'єднання електромеханічних заводів. Однак брак коштів, фахівців, досвіду зробили цю справу нереальною. Тоді ж, за посередництвом колишнього глави уряду УСРР, а тепер повноважного представника СРСР у Великій Британії Х. Раковського, було вирішено розмістити замовлення на карбування радянських монет у Лондонському Монетному дворі, на заводі "Кінгс Нортон Метал Корпорейшн Лімітед" та Бірмінгемському Монетному дворі. Проте для виконання цих замовлень потрібен був час, а проблему розмінного голоду вимагалось розв'язати негайно. Тож влада терміново випустила в обіг розмінні паперові бони вартістю 1, 2, 3, 5 та 50 копійок.

З квітня по серпень 1924 р. в Україну надходила у потрібних кількостях срібна і мідна монета. Нормалізувався товарообіг. Розмінний голод було подолано. Подолання розмінної кризи, стабільність червінця в середині 1924 р. позитивно вплинули на стан внутрішнього ринку. В усіх губерніях УСРР було зареєстровано оживлення дрібної торгівлі, збільшення обігу біржової торгівлі, посилення притоку грошей в ощадні каси.

Внаслідок грошової реформи 1922—1924 рр. склалася грошова система, характерною рисою якої була взаємодія двох нерозмінних видів грошей: банкнот і казначейських білетів. Банкноти забезпечувалися золотом, але золотий грошовий обіг був відсутній. Червінець, як основа валютної системи СРСР мав, з одного боку, взаємозв'язок, з іншого, — автономію свого валютного курсу і внутрішньої купівельної спроможності.

Грошова політика партії першої половини 20-х років була важливою складовою загальної економічної політики більшовиків. Вона визначалася станом ринкових відносин, зокрема, проблемами внутрішнього товарообігу. В 1921 р., коли найгостріше відчувалися наслідки неврожаю, брак

промислових товарів, а бюджет був дефіцитним, держава вдається до емісії розрахункових знаків, і грошова маса різко зростає. Влада шукає засоби стабілізації грошової системи. У 1922 р. внаслідок позитивних зрушень у господарстві (переведення частини промислових підприємств на госпрозрахунок, виникнення синдикатів, поява бірж і ярмарків) проблема реформування грошової системи набуває особливої актуальності. В цих умовах приймається рішення про запровадження стійкої радянської валюти — червінця. Поступовий, "безстресовий" перехід до нової грошової одиниці повинно було забезпечити паралельне використання радянських розрахункових знаків і червінців. Економічна ситуація 1923 р. характеризувалася швидким розвитком промислового виробництва внаслідок залучення у виробництво законсервованих раніше основних фондів. У січні того ж року курс червінця на вільному ринку становив 4,36 дол. Купівельна спроможність радзнаку падає. Ціни на промтовари різко зростають, що призводить аж до виникнення "кризи збуту". Остання була подолана адміністративним шляхом.

Отже, розвиток ринкових відносин покликав до життя грошову реформу 1922—1924 рр. Стан ринку, коливання ринкової кон'юнктури корегували її проведення. Разом з тим стан грошового господарства впливав на розвиток ринку. Очевидні взаємозв'язок і взаємообумовленість стану ринкових відносин і грошової системи першої половини 20-х років.

Таким чином, грошова політика правлячої партії визначалася, виходячи з основної проблеми більшовиків початку 20-х рр. — зняття соціальної напруги та збереження влади в своїх руках. Допускаючи в країні ринкові відносини, партія встановлювала жорстокий контроль за їх розвитком, застосовуючи для цього, як правило, засоби адміністративного впливу. Більшовикам вдалося запровадити власну конвертовану валюту. Однак зберегти престиж червінця вони не змогли. З початком індустріалізації державна партія знову повертається до практики емісій.

¹ Ю р о в с к и й Л. Н. Денежная политика Советской власти (1917—1927 гг.). — М., 1928.

² Сокольников Г. Денежная реформа и пути ее закрепления. — М., 1924.

³ Дмитрієнко М., Ющенко В., Литвин В., Яковлева Л. Гроші в Україні. — К., 1998.

⁴ Д е р е в'я н к і н Т. Л., Толстое Р. Д. З історії введення стійкої валюти в країні на початку 20-х рр. // Історія народного господарства та економічної думки України. — К., 1995. — Вип. 28. — С. 13-20.

⁵ Гриценко О. Гроші та грошово-кредитна політика. — К., 1996.

⁶ Ч е р н я к В. З. Деньги. — М., 1997.

⁷ Б е р е з и н И. Краткая история экономического развития. — М., 1998.

⁸ Лойберг М.Я. История экономики. — М., 1997. — С. 93.

⁹ ЦДАВОВУ, ф. 30, оп. 1, спр. 252, арк. 80.

¹⁰ Лукашевич Л. М. Україна: історико-економічний огляд. — К., 1997. — С. 157.

¹¹ Тхоржевський Р. Й. Паперові грошові знаки і бони як історико-економічні джерела і об'єкт боністики (1917—1925 рр.). Автореф. дис... докт. іст. наук. — К., 1995. — С. 2.

¹² Див.: Экономическая жизнь. — 1922. — 25 авг.

¹³ ЦДАВОВУ, ф. 30, оп. 1, спр. 372, арк. 48.

¹⁴ Там же, арк. 50.

¹⁵ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины (далі — СУ). — 1921. — № 14. — Ст. 447.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 13, арк. 1а.

¹⁷ Цит. за: Е ф и м к и н А. П. Дважды реабилитированные. — М., 1991. — С. 88.

¹⁸ На початку 20-х рр. курс державної партії на створення безгрошового нетоварного господарства почав уже обґрунтовуватися теоретично. Див., наприклад: С т р у м и л и н С. Г. Проблемы трудового учета // Вестник труда. — 1921. — № 1—2; Чаянов А. В. Методы безденежного учета хозяйственных предприятий. — М., 1921.

- ¹⁹ Собрание узаконений РСФСР. - 1921. - № 69. - С. 550.
- ²⁰ Сборник постановлений и распоряжений ВУЦИК Советов VI созыва. — Харьков, 1923. - С. 138.
- ²¹ Дмитрієнко М., Ющенко В., Литвин В., Яковлева Л. Назв, праця. — С. 638.
- ²² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 1. — М., 1967. — С. 261.
- ²³ Там же. - С. 303, 304.
- ²⁴ ЦДАВОВУ, ф. 30, оп. 1, спр. 218, арк. 124.
- ²⁵ СУ. - 1921. - № 25. - Ст. 733.
- ²⁶ ЦДАВОВУ, ф. 30, оп. 1, спр. 218, арк. 125.
- ²⁷ СУ. - 1922. - № 29. - Ст. 447.
- ²⁸ ЦДАВОВУ, ф. 30, оп. 1, спр. 218, арк. 125 зв.
- ²⁹ Д м и т р і є н к о М., Ющенко В. та ін. Назв, праця. — С. 102.
- ³⁰ СУ. - 1921. - № 19. - Ст. 533.
- ³¹ Там же. - № 23. - Ст. 664.
- ³² Там же. - № 21. - Ст. 615.
- ³³ Там же. - № 26. - Ст. 776.
- ³⁴ Там же. - 1922. - № 44. - Ст. 652.
- ³⁵ Там же. - № 19. - Ст. 533.
- ³⁶ Див.: Березин И. Указ. соч. — С. 187.
- ³⁷ М а н е в и ч В. Е. Развитие теории денежного обращения в советской экономической литературе. — М., 1986. — С. 15.
- ³⁸ Тхоржевський Р. Й. Назв, праця. — С. 34.
- ³⁹ Коммунист. - 1991. - № 3. - С. 54.
- ⁴⁰ ЦДАВОВУ, ф. 30, оп. 1, спр. 218, арк. 34.
- ⁴¹ Коммунист. - 1991. - № 3. - С. 54.
- ⁴² Д е р е в ' я н к і н Т. І., Толстов Р. Д. Назв, праця. — С. 15.
- ⁴³ СУ. - 1922. - № 47. - Ст. 703.
- ⁴⁴ Цит. за: Н и к и т и н М. И. Г. Я. Сокольников // Истоки. Вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. — М., 1990. — Вып. 2. — С. 311.
- ⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 52, арк. 32.
- ⁴⁶ Г л е й з е р М. Проект чеканки советских медных монет в 1924 г. в Украине // Нумизматика и фалеристика. — 1997. — № 8. — С. 7.